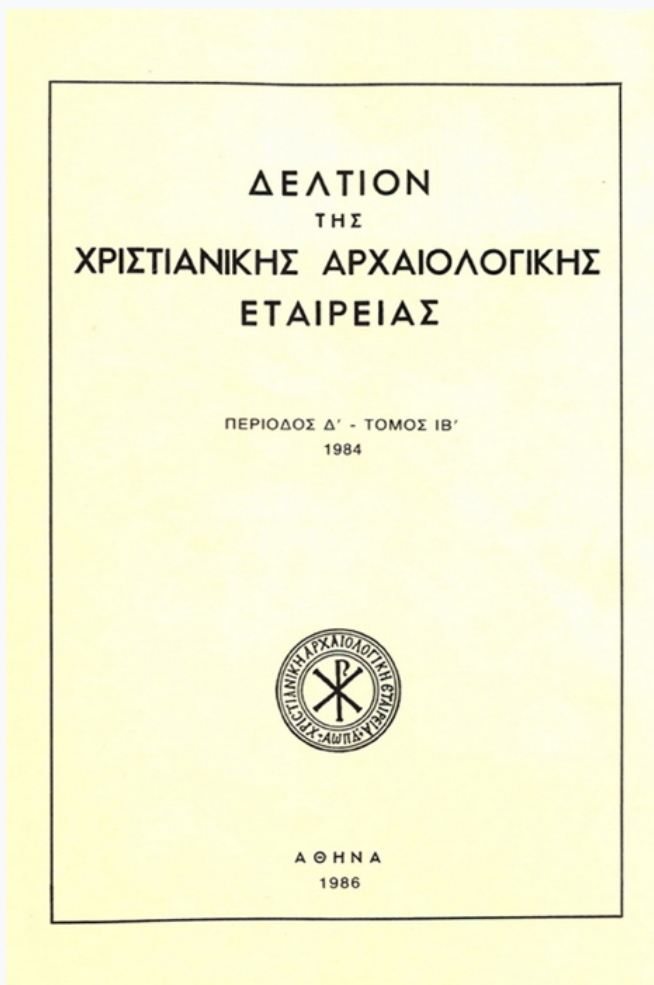

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην Επισκοπή Ιεράπετρας

Κατερίνα ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.961](https://doi.org/10.12681/dchae.961)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ Κ. (1986). Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην Επισκοπή Ιεράπετρας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 441–452. <https://doi.org/10.12681/dchae.961>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός των Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου στην
Επισκοπή Ιεράπετρας

Κατερίνα ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 441-452

ΑΘΗΝΑ 1986

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ*

Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Γεωργίου¹ καὶ Χαράλαμπου βρίσκεται στό χωριό Ἐπισκοπή, 8 περίπου χλμ. βόρεια τῆς Ἱεράπετρας. Στήν ἴδια θέση τοποθετεῖται, κατά τή Β' βυζαντινὴ περίοδο τῆς Κρήτης (961-1210), ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα τῆς Ἱεράς, πού περιελάμβανε τὴν ἐπαρχία τῆς Ἱεράπετρας. Μετὰ τὸ 1210, ὅταν ἄρχισε ἡ βενετσιάνικη κατοχή, ἡ ἐπισκοπή μεταβλήθηκε σὲ λατινικὴ καὶ διατήρησε τὴν ἴδια ἔδρα μέχρι τὸ 1571, ὅποτε μεταφέρθηκε στὴ Σητεία.

Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κτίριο σώζονται τὸ βόρειο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα, ἐνῶ στὴ θέση τοῦ καταστραμμένου νότιου κτίστηκε ὁ νεότερος ναός τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπου (Εἰκ. 1). Τὸ μνημεῖο ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν G. Gerola, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε χαρακτηρίσει ὡς βαπτιστήριο, καὶ πρόσφατα ἀπὸ τοὺς Μπορμπουδάκη, Gallas καὶ Wessel². Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν κεντρικὸ τετράγωνο χῶρο, στὸν ὁποῖο ἀνοίγονται, ἀνατολικά καὶ δυτικά, δύο ἡμικυκλικές ἐξέχουσες ἀψίδες, πού γίνονται, ἐσωτερικά, πεταλόμορφες³ (Εἰκ. 2). Βόρεια ὑπάρχει ἕνα στενὸ παραλληλόγραμμο διαμέρισμα, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο νότιο ἔχει καταστραφεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω⁴.

Τὸ κεντρικὸ τετράγωνο στεγάζεται μὲ τροῦλο καὶ τὸ βόρειο διαμέρισμα μὲ ἡμικυλινδρική καμάρα. Ὁ τροῦλος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνια δάση, ἀκανόνιστο κυκλικό, ἐλαφρὰ πεπλατυσμένο στὴ δάση τύμπανο καὶ παραβολοειδὴ θόλο, μὲ κυματιστές ἐξωτερικά παρυφές. Στηρίζεται σὲ τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα καὶ τέσσερα ἡμικυκλικά τόξα. Τὰ δύο ἀπ' αὐτὰ συγχευεῦνται στὰ μέτωπα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τεταρτοσφαιρίου. Τὰ δύο ἄλλα, βόρειο καὶ νότιο, κλείνονται μὲ τύμπανο πού καταλήγει πρὸς τὰ κάτω, βόρεια μὲν σὲ κυκλικὸ χαμηλωμένο τόξο, νότια δὲ σὲ ὀξυκόρυφο, τοῦ

* Μία πρώτη προσπάθεια παρουσίασης ἐγινε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1983 στό Γ' Συμπόσιο τῆς Χ.Α.Ε., σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἀρχιτέκτονα Νίκη Κριτωτάκη, πού ἔκανε τὴν ἀποτύπωση καὶ παρουσίασε τὰ σχέδια μὲ σύντομη περιγραφή.

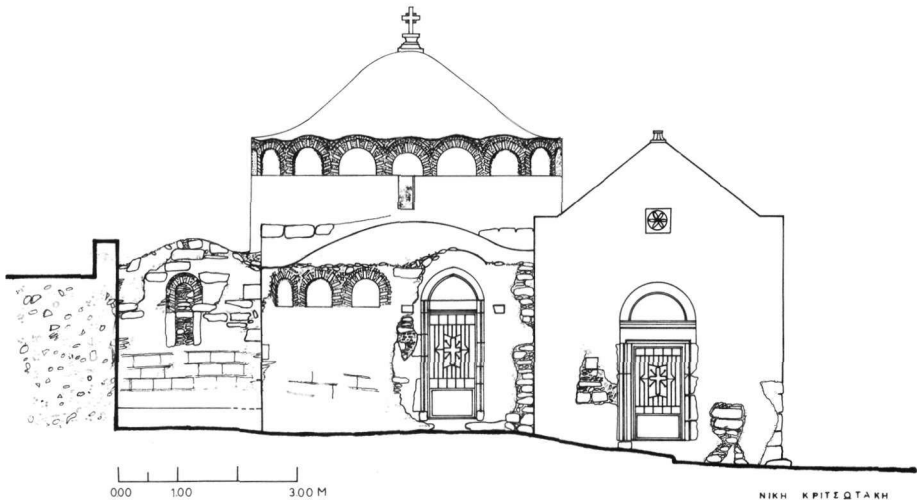
Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Χαράλαμπο Μπούρα γιὰ τίς πολύτιμες ὑποδείξεις του καὶ τὴν οὐσιαστικὴ βοήθεια πού μὲ προθυμία μοῦ πρόσφερε. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὴν κ. Στέλλα Παπαδάκη-Ökland γιὰ τὴ βοήθειά της.

1. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta, Venezia* 1908, 2, σ. 94.

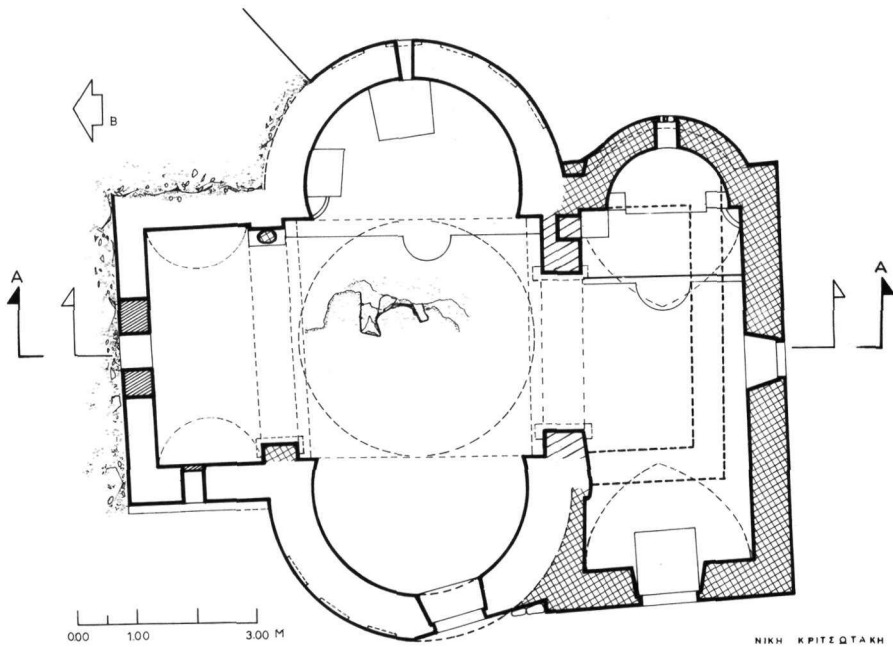
2. Gerola, ὁ.π., σ. 94. M. Borboudakis, K. Gallas, K. Wessel, *Byzantinisches Kreta, München* 1983, σ. 443-446.

3. Π. Λ. Βοτοκόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 152, ὑποσημ. 7. Πεταλόμορφες εἶναι οἱ κόγχες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Ἀπεσωκάρι Καινουρίου Ἡρακλείου, βλ. Gerola, ὁ.π., σ. 232, σημ. 2, καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κάτω Ἐπισκοπὴ Σητείας.

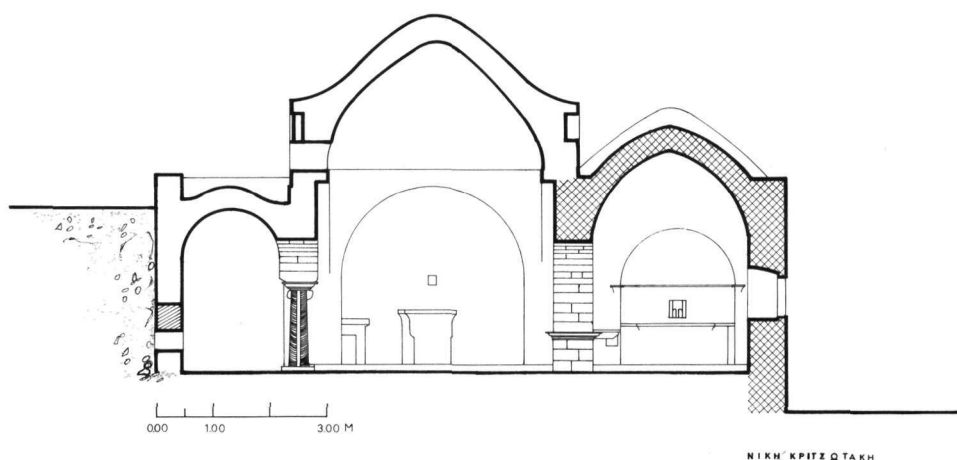
4. Gerola, ὁ.π., εἰκ. 54.

Είκ. 1. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Δυτική ὄψη. Ἀριστερά τὸ δόρειο καὶ κεντρικὸ διαμέρισμα τῆς ἀρχικῆς φάσης, δεξιὰ τὸ νεότερο κλίτος τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπου.

Είκ. 2. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Κάτοψη.

Είχ. 3. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Τομή Α-Α.

ὁποίου τό κλειδί βρίσκεται ἐκτός ἄξονος. Καί τά δύο τόξα εἶναι κτισμένα μέ λαξευτούς θολίτες καί καταλήγουν σέ παραστάδες. Οἱ τρεῖς ἀπ' αὐτές εἶναι κτιστές μέ πελεκητούς πωρολίθους καί πώρινα ἐπίκρανα, ἐνῶ ἡ τέταρτη, ἡ βορειοανατολική, ἀποτελεῖται ἀπό παλαιοχριστιανικό ἀμφικιονίσκο παραθύρου μέ στρεπτές ραβδώσεις, στόν ὁποῖο ἔχει ἐπίσης προστεθεῖ πώρινο ἐπίκρανο (Εἰχ. 3).

Τό ἐσωτερικό φωτίζεται ἐλάχιστα ἀπό στενή θυρίδα τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας καί ἀπό δύο μικρά παραλληλόγραμμα παράθυρα, ἀνοιγμένα στή βόρεια καί τή δυτική πλευρά τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου⁵.

Ἡ εἴσοδος, μέ βενετογοτθικό θύρωμα⁶, βρίσκεται στή δυτική ἀψίδα, τῆς ὁποίας ἡ καμπύλη ὄψη ἐπιπεδοποιήθηκε ἐν μέρει ἐξωτερικά μέ ἀπότμηση τῆς τοιχοποιίας, πού ἐπέφερε μείωση τοῦ πάχους τῆς. Ἀριστερά τοῦ θυρώματος καί μπροστά στό κατώφλι διακρίνονται ἀντίστοιχα μέ σαφήνεια ἡ ἀποκεκρουμένη παρειά καί τό ἀρχικό πάχος τῆς τοιχοποιίας.

Τό κτίριο εἶναι κτισμένο ἀπό πέτρες τοῦ ποταμοῦ, ἀδρά λαξευμένες, καί σκληρή συννεκτική ὕλη, πού ἀποτελεῖται ἀπό χονδρόκοκκη ποταμίσια ἄμμο, ἀσδέστη καί θηραϊκή γῆ. Τά κενά πού δημιουργοῦνται γεμίζονται μέ

5. Τό 1901-1903, ὅταν ὁ Gègola ἐπισκέφθηκε τό μνημεῖο, βρῆκε ἀνοικτά καί τά τέσσερα παράθυρα τοῦ τροῦλου, ὁ.π., σ. 94.

6. Τό θύρωμα ἀνήκει στή β' φάση τοῦ μνημείου μέ σημαντική χρονολογική ἀπόσταση ἀπό τό θύρωμα τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπου.

όστρακα και κομμάτια από πλίνθους. Υπάρχουν πάντως και δλόκληρες, τοποθετημένες οριζόντια, σέ πολύ άραιά διαστήματα⁷.

Στίς ὄψεις, άλλα και ἔσωτερικά, ἔχει διατηρηθεῖ σέ σημαντική ἔκταση τό ἀρχικό κονίαμα, πάνω στό ὁποῖο ὑπάρχουν χαράγματα μέ μυστήρι, πού μιμούνται ἰσόδομη τοιχοποιία. Ἡ διακόσμηση αὐτή συναντάται σέ μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. στήν Κωνσταντινούπολη και σέ περιοχές τῶν ὁποῖων ἡ ἀρχιτεκτονική ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτή⁸. Στήν Κρήτη ἔχουν ἐπισημανθεῖ σέ μεσοβυζαντινές ἐκκλησίες, ὅπως εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Ρουκανίου Τεμένους και ἡ Παναγία Φόδελε Μαλεβυζίου στό Ἡράκλειο⁹. Στά Χανιά, ὑπάρχουν στήν Ἁγία Βαρβάρα Λατζιανῶν Κισάμου¹⁰ (Εἰκ. 4).

Ἡ ἔξωτερική ὄψη τοῦ κτιρίου διαρθρώνεται ἀπό ζῶνες τυφλῶν ἀψιδωμάτων¹¹, οἱ ὁποῖες καταλαμβάνουν τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου και τῶν δύο ἀψίδων. Τά ἀψιδώματα εἶναι πλινθόκτιστα μέ τήν τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου (consealed brick)¹², περιβάλλονται ἀπό ζώνη τετράφυλλων φιαλοστομιῶν χωρίς ἐφυάλωση κι ἔχουν μονόλιθα τύμπανα, ἀδρά ἐργασμένα¹³. Στήν οριζόντια πλευρά τῶν καμπυλόπλευρων τριγῶνων, πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων τοῦ τρούλου, ὑπάρχουν πλίνθοι τοποθετημένες λοξά, παράλληλα μέ τή φορά πού ἔχουν οἱ κυματιστές παρυφές τῆς στέγης του¹⁴. Μειώνεται ἔτσι ἡ κλίση τοῦ κονιάματος τῆς στέγης και ἀποτρέπεται ἡ ἀπότμηση τῶν παρυφῶν τῆς (Εἰκ. 5). Τά καμπυλόπλευρα τρίγωνα και τῶν τριῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν «γερμίζονται» μέ φιαλοστόμια ἢ οριζόντιες πλίνθους –ὑπάρχει κι ἐδῶ ἡ τεχνική τῆς

7. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήνα 1979, σ. 78.

8. P. L. Vocotopoulos, The role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period, XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress. Akten. JÖB 31 (1981), σ. 557.

9. Vocotopoulos, ὁ.π., σ. 557, σημ. 24.

10. Μ. Ἀνδριανάκης, Ὁ ναός τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στά Λατζιανά Κισάμου, Γ' Συμπόσιο Χ.Α.Ε. 1983, Πρόγραμμα και περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1983, σ. 9.

11. Οἱ διαστάσεις τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ποικίλλουν· ἐλάχιστο ὕψος 0,40 μ. και μέγιστο 0,515 μ., ἐλάχιστο πλάτος 0,53 μ. και μέγιστο 0,68 μ. Οἱ πλίνθοι ἔχουν μήκος 0,32 μ. και πάχος 0,035-0,04 μ.

12. P. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique; Further Examples and Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 260. Στήν Κρήτη ἡ τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐπισημανθεῖ σ' ἓνα ἀκόμη μνημεῖο, τήν Ἁγία Βαρβάρα Λατζιανῶν Κισάμου, βλ. Ἀνδριανάκης, ὁ.π., σ. 9. Στά ἀψιδώματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τό κονίαμα εἶναι λοξό, βλ. Νικονάνος, ὁ.π., σ. 56.

13. Ἀρ. Πασαδαῖος, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1973, σ. 60, πίν. 30α.

14. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965, πίν. 134, 148a. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ μεσοβυζαντινή τέχνη, ἸστΕΕ Η', Ἀθήνα 1979, σ. 293, 295, 296.

Εικ. 4. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Δυτική ὄψη βόρειου διαμερίσματος. Χαράγματα μέ μυστήρι στό κονίαμα.

Εικ. 5. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Δυτική ὄψη τοῦ τρούλου.

κρυμμένης πλίνθου—, χωρίς γεωμετρική διάθεση, στοιχείο πού χαρακτηρίζει ολόκληρο τό μνημείο¹⁵.

Στήν ανατολική άψίδα διατηρείται τμήμα τής άρχικής στέψης τής τοιχοποιίας από πλίνθους, τής όποιας τά φθααρμένα τμήματα άντικαταστάθηκαν άργότερα από πλακοειδείς πέτρες.

Στή δυτική όψη τοῦ βόρειου διαμερίσματος ύπάρχει τοξωτό παράθυρο, τοῦ όποίου τό άνοιγμα κτίστηκε σέ μεταγενέστερη φάση. Είμαι καί αυτό πλινθόκτιστο μέ τήν τεχνική τής κρυμμένης πλίνθου καί περιβάλλεται από ζώνη τετράφυλλων φιαλοστομιών. Οί πλίνθοι σταματοῦν 0,05 μ. έπάνω από τήν πέτρινη ποδιά του καί πατοῦν σέ πλακαρή πέτρα.

Στό νοτιοδυτικό τμήμα τής στέγης τοῦ βόρειου διαμερίσματος καί σ' έπαφή σχεδόν μέ τή βάση τοῦ τρούλου, διακρίνεται τό στόμιο πήλινου σωλήνα, τοποθετημένου κατακόρυφα στήν τοιχοποιία, ό όποιος δέν εἶναι όρατός από τό έσωτερικό τοῦ μνημείου (Εικ. 6).

Όλες οί στέγες ήταν καλυμμένες μέ κονίαμα ασβέστη, ποταμίσις άμμου καί θηραϊκής γής. Άργότερα έγινε έπάλειψη μέ κουρασάνι καί σέ τελευταία φάση προσέθηκε στό βόρειο διαμέρισμα ένα παχύ στρώμα κονιάματος μέ πολύ ασβέστη, μεγάλα κομμάτια πλίνθων καί μικρές πέτρες.

Τό κτίριο φαίνεται πώς πρωτοχρησιμοποιήθηκε ως ναός στή μεταβυζαντινή περίοδο. Τότε πρέπει νά ανοίχτηκε ή είσοδος στή δυτική άψίδα καί νά τοποθετήθηκε τό βενετογοθτικό θύρωμα, ενώ ή ανατολική μεταβλήθηκε σέ ιερό. Η Άγία Τράπεζα, πού θρίσκειται έδω, άποτελείται από μιá μεγάλη πώρινη πλάκα καί τετράγωνη κτιστή βάση, διευρυμένη στό άνώτερο τμήμα τής. Η βάση τής Άγίας Τράπεζας θά ήταν άρχικά καλυμμένη μέ κονίαμα. Στή βόρεια πλευρά τής άψίδας έφάπτεται ή πώρινη έπίσης πρόθεση μέ κτιστή κι αυτή βάση.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1981, μέ έντολή τής 13ης Έφορείας, πραγματοποιήθηκε από τήν ύπογράφουσα ανασκαφική έρευνα στό έσωτερικό τοῦ μνημείου¹⁶. Έρευνήθηκε τμήμα τοῦ κεντρικού χώρου κάτω από τόν τρούλο, ή δυτική άψίδα καί τό βόρειο διαμέρισμα. Κάτω από τό σύγχρονο μωσαϊκό δάπεδο υπήρχε λιθοστρωτο καί χαμηλότερα βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, φτιαγμένοι πρόχειρα από ασύνδετο ύλικό σέ δεύτερη χρήση. Τό ύλικό αυτό άποτελοῦσαν άκατέργαστες πέτρες, πλάκες ολόκληρες ή σπασμένες καί τετράγωνες πλίνθοι, μέ ύπολείμματα σκληρής συνεκτικής ύλης. Οί τάφοι περιείχαν άποθέσεις όστών. Τό δάπεδό τους, πού ήταν από χωμα, θρισκόταν 0,45 μ. χαμηλότερα από τό σύγχρονο μωσαϊκό. Άπό νόμισμα τής

15. P. A. Michelis, *Valeur du pittoresque dans l'art byzantin*, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Άθήναι 1955, 1, σ. 296-300.

16. Στήν ανασκαφή συμμετείχαν ή άρχαιολόγος Π. Γκαλανάκη καί ό K. Gallas.

Εικ. 6. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Νοτιοδυτικό τμήμα τῆς στέγης τοῦ βόρειου διαμερίσματος. Διακρίνεται ὁ πήλινος σωλήνας, ἀεραγωγός.

Κρητικῆς Πολιτείας τοῦ 1900, ἀλλά καί ἀπό τά νεότερα ὄστρακα, χρονολογοῦνται στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ἡ ἐπίχωση, σ' ὄλους τούς χώρους πού ἐρευνήθηκαν, ἦταν διαταραγμένη. Ὑπῆρχε μεγάλη ποσότητα ὑγρασίας καί αἰθάλης, καθῶς καί τετράγωνων πλίνθων, θραυσμάτων ἀπό δάπεδα κουρασσανιοῦ καί ἀπό κονιάματα τοιχοποιίας. Στή στενή ἀνατολική πλευρά τοῦ βόρειου διαμερίσματος βρέθηκε «θρανίο»¹⁷ ἀπό μεγάλες ὀρθογώνιες, ἀδρά ἐργασμένες πέτρες. Στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἴδιου χώρου, στήν ἐρευνα γιά ἐπισήμανση τοιχογραφιῶν, ἀποκαλύφθηκε πλινθόκτιστο τοξωτό ἄνοιγμα, στό τύμπανο ἑνός μεγαλύτερου ἡμικυκλικοῦ τόξου. Στόν κεντρικό χώρο, κάτω ἀπό τόν τροῦλο, βρέθηκε πλινθόκτιστη κατασκευή καταστραμμένη στό δυτικό τμήμα τῆς. Ἡ κατασκευή αὐτή εἶναι δίχωρη, τό βόρειο τμήμα τῆς εἶναι στενό παραλληλόγραμμο, ἐνῶ τό νότιο καί μεγαλύτερο εἶναι κυκλικό, ἐγγεγραμμένο στό τετράγωνο. Στήν ἐπίχωση τοῦ βόρειου διαμερίσματος βρέθηκαν ἐπίσης δύο μή ἐφυαλωμένα φιαλοστόμια πού δέν ἀνήκουν στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο – ἕνα τρίτο προέρχεται ἀπό τόν κεντρικό χώρο–, ἕνα κομμάτι ἀπό πήλινο σωλήνα κ.ἄ.¹⁸

17. Ἄ. Ὁρλάνδος, Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 60, εἰκ. 92, 93.

18. Ἡ κλίμακα καθόδου πού παρουσιάζει ὁ ὁδηγός τῶν Borboudakis, Gallas, Wessel, εἶναι τελείως φανταστική, βλ. Byzantinisches Kreta, σ. 443, πίν. 417.

ἽΟ Ἄγιος Γεώργιος παρουσιάζει στενή τυπολογική σχέση μέ τά βυζαντινά λουτρά τῆς Καισαριανῆς¹⁹, τῆς μονῆς Παναγίας στό Δερβενοσάλει²⁰ καί τῆς Σπάρτης²¹. Τήν ὑπόθεση ὁ ναός νά ἦταν ἀρχικά λουτρό ἐνισχύουν: α) αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιτεκτονικός του τύπος, β) οἱ δύο ἀτεχνες νευρώσεις πού σώζονται κοντά στίς παραστάδες τοῦ βόρειου διαμερίσματος²², γ) τό θρανίο²³ τοῦ ἴδιου χώρου, δ) τά ὑπολείμματα τοιχοποιίας κάτω ἀπό τίς βάσεις τῶν παραστάδων τοῦ βόρειου διαμερίσματος, ἡ ὁποία ἀπομόνωνε τό χώρο αὐτό ἀπό τόν κεντρικό, ε) ὁ πῆλινος σωλήνας πού σώζεται στή στέγη (ἀεραγωγός)²⁴, στ) τό τοξωτό ἄνοιγμα στό βόρειο τοῖχο, πού θά μπορούσε νά ἦταν εἴσοδος τοῦ θερμοῦ ἀέρα στά ὑπόκαυστα²⁵, καί ζ) ἡ πλινθόκτιστη κατασκευή πού ἦταν πιθανότατα μιά μικρή κυκλική δεξαμενή νεροῦ²⁶ (Εἰκ. 7-9).

Πεσίσκοι ὑποκαύστων δέ βρέθηκαν, δέν ἀποκλείεται ὁμως νά ἔχουν σωθεῖ στήν ἀνατολική ἀψίδα καί τό κλίτος τοῦ Ἄγιου Χαραλάμπου. Ἡ ἐπίκωση πάντως, ἐκτός ἀπό τή μεγάλη διατάραξη πού παρουσίαζε, φαινόταν πώς σ' ἓνα μικρό τουλάχιστον μέρος τῆς εἶχε μεταφερθεῖ στόν Ἄγιο Γεώργιο ἀπό κάπου ἄλλοῦ. Αὐτό πιστοποιεῖται ἀπό τήν ἀνεύρεση μαρμάρινων πεσίσκων μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση καί δύο θραυσμάτων πώρινου βενετογοτθικοῦ θυρώματος σέ μεγάλο βάθος (1,23 μ.). Ὑποθέτει κανεῖς ὅτι, ἀφοῦ προηγήθηκε κάποια σημαντική καταστροφή στό δάπεδο, ἡ μεταφορά αὐτῆ τῶν μπάζων ἔγινε γιά νά καλυφθοῦν κάποια κενά καί ν' ἀνεβεῖ ἡ σάβμη τοῦ δαπέδου.

Οἱ τετράγωνες ἐξάλλου πλίνθοι πού βρέθηκαν κατά δεκάδες, καί συγκεκριμένα ὅσες εἶχαν ἐπιχρισμένες καί τίς δυό τους ἐπιφάνειες, δέν ἀποκλείεται νά προέρχονται ἀπό τούς καταστραμμένους πεσίσκους ἑνός ὑποκαύστου, ἐνῶ ἐκεῖνες πού διατηροῦσαν ὑπολείμματα συνεκτικῆς ὕλης στή μιά τους μόνο πλευρά νά ἀνήκαν προφανῶς στό δάπεδο²⁷. Ἀργότερα, ἡ καταστροφή τῶν στοιχείων τῆς ταυτότητας τοῦ μνημείου ὀλοκληρώθηκε ἀπό τούς κιβωτιόσχημους τάφους. Ὁ βόρειος κατά συνέπεια χώρος θά πρέπει νά ἦταν τό *frigidarium* τοῦ λουτροῦ, ὁ μεσαῖος τό *caldarium* καί ὁ νότιος τό *tepidarium*.

19. Ὁρλάνδος, ὀ.π., σ. 62-64.

20. Ὁ.π., σ. 59-61.

21. Χ. Μπούρας, Ἐνα βυζαντινό λουτρό στή Λακεδαιμονία, ΑΕ 1982, σ. 99-112.

22. Ὁ.π., σ. 103.

23. Ὁρλάνδος, ὀ.π., σ. 60.

24. Ὁ.π., σ. 63.

25. Ὁ.π., εἰκ. 92, 93. Μπούρας, ὀ.π., σ. 104, εἰκ. 3.

26. Ὁρλάνδος, ὀ.π., σ. 61.

27. Alex. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912 (1974), σ.

31. Βοκοτόπουλος, Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική, σ. 150. Νικονάνος, Βυζαντινοὶ ναοί, σ. 15, ὑπόσημ. 24.

Είκ. 7. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Βόρειο διαμέρισμα. Διακρίνονται ἀριστερά, κάτω ἀπό τή θάση τῆς παραστάδας τὰ ὑπολείμματα τοῦ τοίχου, πού ἀπέκλειε τό βόρειο διαμέρισμα (δεξαμενή) ἀπό τόν κεντρικό χώρο. Δεξιά διακρίνεται τό θρανίο καί σέ πρώτο πλάνο ἡ πλινθόκτιστη μικρῆ δεξαμενή τοῦ κεντρικοῦ χώρου (caldarium).

Είκ. 8. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Ἀνατολικός τοίχος βόρειου διαμερίσματος (δεξαμενῆς). Διακρίνεται, ἀριστερά τοῦ ἀμφικιονίσκου, ἡ νεύρωση πού ἐνίσχυε τή γωνία τῆς δεξαμενῆς ἀπό τή διάβρωση.

Είκ. 9. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Κεντρικός χώρος (caldarium). Ἡ πλινθόκτιστη δεξαμενή νεροῦ.

Τό μνημεῖο ἀνήκει χωρίς ἀμφιβολία στά μεσοβυζαντινά χρόνια. Ἡ βαριά καί ἀρχαϊκή μορφή του, καθώς καί ὁ παραβολοειδῆς τροῦλος του, ὀδηγοῦν

σέ μιά πρώιμη χρονολόγηση. Τήν πρωιμότητά του ένισχύουν οί έσωτερικά πεταλόμορφες σέ κάτοψη άψίδες του και ή αύστηρά περιορισμένη, στά άνώτερα τμήματα τών άψίδων και του τυμπάνου του τρούλου, ζώνη τών τυφλών άψιδωμάτων, πού άφήνει άκόσμητη μιά άρκετά μεγάλη έπιφάνεια ώς τή βάση του κτιρίου· στοιχείο, πού ύπενθυμίζει τήν άνωδομή του τρούλου του 'Αγίου 'Ιωάννη Βαπτιστή Μεσημβρίας (10ος αϊ.)²⁸ - ή όποία θεωρείται λίγο μεταγενέστερη από τό ύπόλοιπο κτίριο²⁹ - στόν όποίο μιά όμοια διάταξη αναπτύσσεται στόν τρούλο στήν ίδια θέση, μέ όμοιας μορφής τυφλά άψιδώματα. 'Επιπλέον, τά χωρίς έφυάλωση φιαλοστόμια έχουν βάση κυκλική έπίπεδη, αντίθετα μέ τά μεταγενέστερα του έλλαδικού χώρου, πού είναι όξυπύθμενα και έφυαλωμένα³⁰. Τό στέλεχος τους είναι κυλινδρικό και έχει μήκος 0,12 μ. Τό κονίαμα τής στέγης τά καλύπτει μέχρι τήν περίμετρο του άνθους, μέ άποτέλεσμα νά σωθοϋν σέ άριστη κατάσταση³¹. 'Ο πηλός τους είναι άκάθαρος, μέ πολλές προσμείξεις άσβέστη, κακοζυμωμένος και κακοψημένος³². Τά φιαλοστόμια πού βρέθηκαν στήν άνασκαφή έχουν κοντύτερο κατά 0,03 μ. στέλεχος και δέ φαίνεται ν' άνήκουν στό έξεταζόμενο κτίριο. Μιά οϋσιαστική διαφορά τους από τά φιαλοστόμια του 'Αγίου Γεωργίου είναι ότι στά τελευταία ό κάλυκας του άνθους είναι βαθύτερος, τά πέταλα σχηματίζουν όξύτερες και ραδιότερες άκμές, ή φόρμα τους είναι περισσότερο έλεύθερη και διακοσμητική (Εικ. 10-11).

Μή έφυαλωμένα φιαλοστόμια διατηροϋνται, άποκεκρουμένα, στόν κοιμητηριακό ναό του 'Αγίου Χαραλάμπου Καλαμάτας του 11ου αϊ.³³. 'Η πρωιμότερη έξάλλου έμφάνιση φιαλοστομίων - πού ό Millet θεωρεί έπίσασκα και συσχετίζει μέ τά τετράφυλλα άνθη, πού αποτύπωναν οί 'Αραβες πάνω σέ πλίνθους³⁴ - σημειώνεται στήν Πρεσλάβα και χρονολογείται στόν 9ο ή 10ο αϊ.³⁵.

28. Krautheimer, *Architecture*, πίν. 129b. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 292.

29. C. Mango, *Architettura bizantina*, σ. 306.

30. Πασαδαΐος, ό.π., σ. 69-70, πίν. 43.

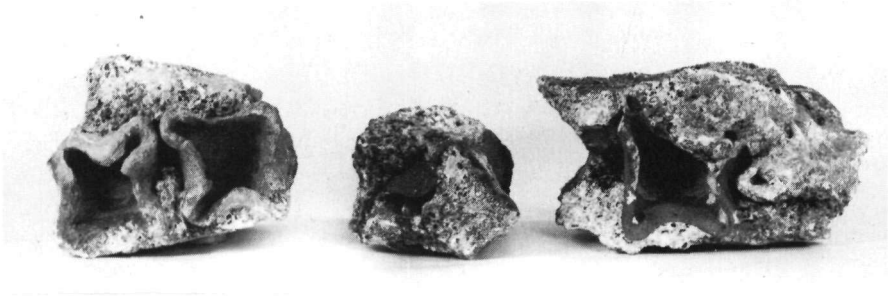
31. 'Ανεφυάλωτα φιαλοστόμια, καλυμμένα μέ κονίαμα μέχρι τίς παρυφές του άνθους, σώζονται επίσης άκέραια στό Kalinić, βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, London, Variorum Reprints, 1974, σ. 284, εικ. 133.

32. Ν. Μουτσόπουλος, 'Ανασκαφή τής βασιλικής 'Αγίου 'Αχιλλείου, ΕΕΠΣΠΘ 1971-1972, σ. 172. Πασαδαΐος, ό.π., σ. 68 γ-ε.

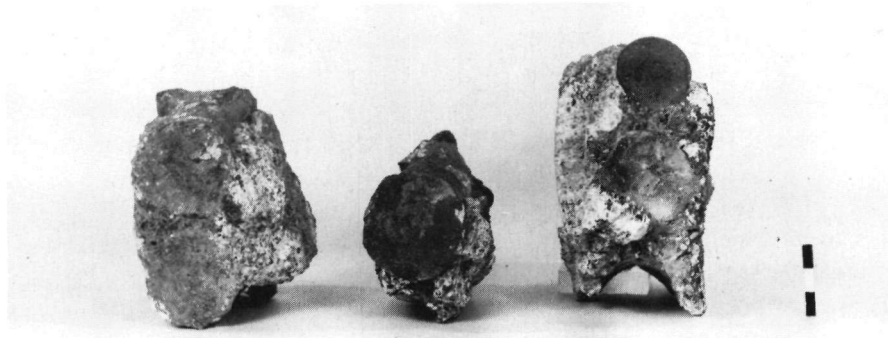
33. A. Bon, *Églises byzantines de Calamata*, Actes du VIe Congrès Intern. d'Études Byzantines, II, Paris 1951, σ. 44. E. Semavi, *Quatre édifices inédits ou mal connus; contributions à l'histoire de l'art byzantin*, CA 10 (1959), σ. 254. A. S. Megaw, *Byzantine Reticulated Revetments*, Χαριστήριο εις 'Αναστάσιον 'Ορλάνδον, Γ', 'Αθήνα 1966, σ. 22. Κ. Καλοκύρη, *Βυζαντινά έκκλησίαι τής 'Ιερās Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973*, σ. 46. Νικονάνος, ό.π., σ. 162, σμμ. 607.

34. Fr. Sarre - E. Herzfeld, *Archäologische Reise in Euphrat und Tigris - Gebiet 1*, Berlin 1911, εικ. 94-95. Millet, ό.π., σ. 283.

35. Megaw, ό.π., σ. 12, σμμ. 11.

Είκ. 10. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Ἄριστερά καί στό κέντρο τά φιαλοστόμα πού βρέθηκαν στήν ἀνασκαφή, δεξιά τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Είκ. 11. Ἐπισκοπή Ἱεράπετρας. Ἅγιος Γεώργιος-Ἅγιος Χαράλαμπος. Οἱ κυκλικές βάσεις τῶν φιαλοστομίων.

Μέ βάση κυρίως τή μορφή τοῦ τρούλου, πού θυμίζει μνημεῖα τῆς γειτονικῆς Καρπάθου – Ἅγιος Μάμας στίς Ἐξήλεις³⁶ –, τά χαραγμάτα μέ μυστήρι στό κονίαμα, πού χρονολογοῦνται στόν 11ο αἰ., τήν ἀρχαϊκή μορφή τῶν φιαλοστομίων καί γενικότερα τίς ἐπιμέρους ὁμοιότητες μέ πρῶμα μνημεῖα, ἡ πρώτη φάση τοῦ κτιρίου πρέπει νά τοποθετηθεῖ στόν 11ο αἰ. Ἡ δεύτερη φάση, πού περιλαμβάνει τό βενετογοτθικό θύρωμα, τή διάνοιξη τῆς θύρας στή δυτική ἀψίδα, τά ἐσωτερικά ἐπιχρίσματα μέ κουρασάνι, τήν ἴδρωση τῆς Ἁγίας Τράπεζας καί τῆς πρόθεσης, γενικότερα τή μεταβολή τοῦ λουτροῦ σέ ναό, καθώς καί τό κτίσιμο τοῦ ἀνοιγματος τοῦ παραθύρου καί τοῦ τόξου τοῦ δόρειου διαμερίσματος, χρονολογεῖται στίς ἀρχές ἢ τά μέσα τῆς ἐνετοκρατίας. Ἡ μορφή πάντως τῶν παραστάδων εἶναι ὅμοια μέ τοῦς σταθμούς τῶν δίλοβων ἀνοιγμάτων στό ἐνετικό καμπαναριό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βραχασώτη στό Βραχάσι Μιραμπέλλου, πού χρονολογεῖται μέ ἐπιγραφή στό 1558.

36. Ν. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος· σημειώσεις ἱστορικής τοπογραφίας καί ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 388-389, εἰκ. 86, πίν. 129-130.

Στήν ίδια περίπου εποχή ανήκει τό νεότερο κλίτος τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου, μέ ψηλή δίρριχτη στέγη. Ἡ τοιχοποιία του ἀποτελεῖται ἀπό μέτριου μεγέθους ἀργές πέτρες, πού περιβάλλονται ἀπό φαρδεῖς ἀρμούς μέ χαλίκια³⁷. Τό θύρωμά του ἀποτελεῖται ἀπό ἀρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση, μέ φανερό τήν προσπάθεια ἀνταπόκρισης σέ ἀναγεννησιακά πρότυπα. Κάτω ἀπό τό ὀρθογώνιο παράθυρο τῆς νότιας ὀψης ὑπάρχει ψηφοθέτημα ἀπό πήλινες ψηφίδες μέ τετράγωνα διάχωρα καί χρίσμα. Ἄριστερά τοῦ παραθύρου, ἐπίσης ἀπό πήλινες ψηφίδες, διακρίνεται σταυρός πού στηρίζεται σέ κυκλική βάση καί δίπλα του ἀστέρι τοῦ Δαβίδ, πιθανότατα ἀποτροπαϊκά.

Ἀθήνα

ΚΑΤΕΡΙΝΑ Κ. ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

SUMMARY

THE CHURCH OF SS. GEORGE AND CHARALAMBOS AT EPISCOPI, NEAR IERAPETRA, IN CRETE

The church of SS. George and Charalambos at Episcopi near Ierapetra, was originally a tripartite Byzantine bath, from which the north and the central room have been preserved. The conversion took place during the Venetian era, possibly the 16th century. A new nave, dedicated to St. Charalambos took then the place of the ruined south room of the bath.

The decoration of the façades of the monument, that is blind arcades with the recessed brick technique, unglazed miniature cups with quatrefoil lips (φιαλοστόμια), incisions on the plaster to imitate ashlar blocks and the form of the dome, as well as the similarities with other middle Byzantine baths (as at Kaisariani, Dervenossalesi and Sparta) could date the monument in the eleventh century.

The excavation, partly carried out in 1981, pointed out that the digging of some tombs in the first decades of our century, have been disastrous for some parts of the monument.

C. C. MYLOPOTAMITAKI

37. Ἰδίας μορφῆς τοιχοποιία συναντᾶται στήν ἐνετική ἔπαυλη τῶν Clodio, στό Πίκρι Ρεθύμνου, βλ. Gerola, Monumenti 3, εἰκ. 182· στήν οἰκία τῶν Συμβούλων τῆς Φορτέτζας Ρεθύμνου, βλ. I. Στεριώτου, Οἱ βενετικές ὀχυρώσεις τοῦ Ρεθύμνου 1540-1646. Συμβολή στή φρουριακή ἀρχιτεκτονική τοῦ 16ου-17ου αἰ., Β', Θεσσαλονίκη 1979, πίν. 199-207. Ὁ Gerola ὑπέθεσε πώς ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπου ἀνήκε στό ἀρχικό κτίριο, βλ. Gerola, ὁ.π., 2, εἰκ. 54. Οἱ ἀφαιρέσεις ὁμως κονιαμάτων, πού ἔγιναν στήν τοιχοποιία, ἔδειξαν ὅτι πρόκειται γιά διαφορετικό σύστημα δόμησης.